

Om HÖGBO BRUKS tillkomst

1544 omfattade Högbo by i Ovansjö församling 12 skattehemman.

1580 omnämnes i Ovansjö flera hammarverk och hyttor. I samband med Älvsborgs lösen 1613 erlägger 3 av Högbos 16 skattebönder mångdubbelt mer än sina grannar, och det finns anledning förmoda att dessa 3 vara bergsmän. 1646 skriver bergmästaren Steffen att vid Högbo "uti en skön ström" finns "1 hamber medh 2 härdar, som vardt upbygdt på ny grund". Invid hammarsmedjan fanns ett kronan tillhörigt ålfiske med damm. Hammar och ålfiske räntade tillsammans 2 skeppund stångjärn, som ansågs vara en relativt hög summa.

Tackjärnet togs från Gavelhyttan söder om Storsjön. Totalt fanns då i Ovansjö socken 6 masugnar och 10 hammarsmedjor, som samtliga ägdes och drevs av bergsmän.

Bergmästaren Olov Larsson hade då genom köp från andra bergsmän och byte gjort sig till delägare i Högbohammaren.

1659 begärde han hos bergskollegium att få anlägga ett järnbruk i "Högbo ström", och även en masugn. I de slutliga privilegierna talas ej om masugn, och det antas därför att Olov Larsson 1664 på eget beväg startat en masugn vid Edsken, där blåsning igångsattes följande år.

1666 fick han privilegium på en ny hammare vid Högbo - troligen den som sedermera kallades Nedre Hammaren. Genom Olov Larsson och en meddelägare, Jacob Höök, hade nu Högbo fått karaktär av "brukspatronverk", med eget bruksfolk om ett 20-tal personer, 2 förmän och några smeder.

De ekonomiska svårigheterna tycks ha varit stora, och till slut upptogs ett lån i "Riksens Ständers Lånebanque". Ansvar för lånet övergick till Secreterare Johan Hogg, vars farbror var referendarie i Reduktionskollegium. Genom allas inbördes släktskap ordnades dock ekonomien, men resultatet blev att 1680 stod Johan Hogg som ensam ägare till Högbo Bruk med Edske masugn och därjämte Hosjö hamrar och Valbo masugn.

För att hjälpa upp driften försökte man nu bryta malm ur egen gruva.

1685 uppges "Högbo grufwa på Högbo byns skatteägor först vara uptagen". Produktionen vid Högbo uppgick nu till 7-800 skeppund stångjärn. I samband med en översvämning raserades 1684 Edske masugn. För att rädda ekonomien vände sig Hogg till assessorn vid bergskollegium, Daniel Tilas, som gick i borgen för honom. Och 1684 blev Tilas den formelle ägaren till Högbo.

Tilas hade goda insikter i bruksrörelsen och han lät bygga om Övre Hammaren och nyuppföra masugnen vid Edsken. Och drev nu upp smidet till l. 700 skeppund. För att säkerställa tillgången på tackjärn byggde Tilas om masugnen vid Valbo och tillsammans med 7 bönder grundade han Mackmyra bruk.

Daniel Tilas räknade tydligen Högbo Bruk som huvudgård för sina domäner i Gästrikland. Från 1687 och följande år finns några av arkivets äldsta räkenskapsböcker, där man någorlunda kan följa de olika iståndsättningsarbetena. En post som "Finnarna som arbeta i Grufwan" antyder att brytningen fortsattes. Nu byggdes en lång rad ekonomibyggnader och även bostäder för brukets arbetare. Räkenskapsböckerna antyda tillkomsten av en mangårdsbyggnad jämte en gäststuga. Det mesta arbetet gjordes av den som byggt hammaren vid Mackmyra, men vid hans konto står (1686) "2 dagar gådt till Gefle och försummat sitt arbete".

Daniel Tilas tycks också ha behövt låna till rörelsen, ty 1689 ansatte hans kreditorer honom för "ett ansenligt lån i Banquen". I sin nöd vände han sig då till biskop Carlsson i Västerås, som sedan 1689 var gift med Catharina Cederström från Wij bruk i Ockelbo och vilken var släkt med Tilas. "Den manhaftiga nådig frun på Wij" såg tydligen en möjlighet att göra en god affär. Tilas stod visserligen ännu några år som formell ägare till Högbo och Mackmyra jämte Edske och Valbo masugnar, men all drift dirigerades från Wij bruk.

Så småningom uppenbarade sig en bruksinspektör Isak Dahl och hans mor fru Anna, och de fick genom köp och arrende 1693 kontroll över Högbo och Mackmyra. Men Catharina Bröms-Carlsson släppte inte frivilligt möjligheten att utöka sina domäner. Efter Tilas död 1697 begärde hon under åberopande av sin börds rätt att få inlösa samtliga bruk. Familjen Dahl bjöd 139.000 daler kopparmynt och Catharina 105.000, men lyckades ändå få både Högbo, Mackmyra och Valbo för sin syster Elisabet Bröms räkning. Denna var gift med domprosten i Västerås och Catharinas man var biskopen. Enligt traditionen lär de båda systrarna ha dirigerat det mesta i stiftet för det talades där om "biskop Carin, domprost Elisabeth och gubben själv".

Catharina Bröms flyttade 1709 efter makens död till Wij, och samma år blev systemen änka. Nu följde några år då olika delägare och lånegivare företrädde Högbos intressen. Driften där var under långa perioder utarrenderad och bruket häftade i ansenlig skuld till "Riksens Ständers Bank". Men 1726 ombyggdes och nybyggdes de båda hammarsmedjorna. 1713 återupptogs driften vid gruvan på Catharina Bröms initiativ. 2/3 av malmen gick till hennes masugn i Ockelbo och 1/3 till systemens masugn i Valbo. Men vattentömningen ur gruvan var ett problem. Catharina lät bygga en "hästkunst", som dock senare byttes ut mot en "vattenkunst med hjul vid Strömmen 300 famnar från gruvan". Kraften från hjulet torde ha överförts med en s. k. stånggång. Masugnen vid Edsken var gammalmodig, ty Catharina reparerade inte i onödan, fast det framhölls "att blåsning icke utan äfwentyr däri gjöres". Som märke på tackjärnet behölls länge "D T" (efter Daniel Tilas) och stångjärnsmärket för Högbo Bruk var druvan med en krans omkring.

Jag har länge uppehållit mig vid 1700-talets Högbo och dess ansenliga svårigheter, men allt sammans hänger så fast ihop med Högbos historia att det ej kan förbigås. Men nu kommer den för oss mest intressanta personen in i bilden, nämligen Hans Hierta.

Biskop Carlssons barn adlades och fick namnet Cederström. En sondotter till Catharina Bröms-Carlsson, Catharina Cederström, eller Caisa som hon mest kallades, träffade vid hovet i Stockholm kammarherre Hans Hierta, och deras bröllop stod den 27 september 1727 i Stockholm.

Här måste vi övergå till Hiertas tidigare levnads öden. Han föddes 14 maj 1688. Fadern dog när Hans var 8 år. Modern gifte om sig så att hon "på thet sätt höll Hans till studier" intill han var 17 år, då han förklarade sin lust att "wilja söka sin lycka vid thet militäriska". Detta betydde för honom att omedelbart resa ut till krigsskådeplatsen. Han gick ut som volontär vid Cronobergs regemente, och skickades till gräns en mellan Posen och Schleswig. I slaget vid Frauenstadt fick han sitt elddop och en kula i låret, som sedermera ej kunde uttagas. "Vid Holovzin blev han illa kväst av en kula i livet" och till slut vid Poltava fången, varefter han måste utstå en trettonårig fångenskap i Sibirien.

Efter Karl XII:s död 1718 gick budskapet om frigivningen långsamt till Sibirien. Först 1721 hemsändes fångarna. Om deras tillstånd skriver kommissarie Knipecrona till konung Fredrik och meddelar att av de "ifran Wexel Contoirtet remitterade 16.000 Rdr har han oundgängligen till de nakna, nödlidande och fast af hunger försmäktande Officerares understöd ibland dem delat efter den uppfattning, som Commissarien qvarlemnad".

I maj 1722 landsteg Hierta i Stockholm och möttes där av ett budskap att infinna sig i Nikodemus Tessins palats, där han meddelades att kungen "tillägnat fändriken Hans Hierta Character av Herre vid

Wårt Hof. kommandes han därvid intet att niuta någon lön". I början av 1727 inlämnade Hierta till Kammarcollegium en ansökan att den "Liquidation Kgl Mjt behagat förordna för ur fångenskapen hemkomne officererne måtte utlewereras", och hans tillgodohavande uppgick till 2.000 daler. I december samma år erinrar han Kammarcollegium än en gång om sin fordran.

1727 firades hans och Catharinas bröllop i Stockholm och 1732 avsade han sig krigstjänsten. Året därpå flyttade de till Catharinas farmors säteri Wij bruk i Ockelbo. Antagligen har här sedan Hierta hjälpt henne med förvaltningen av hennes många bruksegendomar och därigenom grundligt satt sig in i brukshanteringen. Men 1735 avled hans hustrus farmor, Catharina Bröms, och nu måste han se sig om efter annan verksamhet och boningsort. Detta resulterade i köpet av Högbo Bruk och Edske masugn. Häri ingick även "gårdar i Ovanbyn, Österbyn, Torsåker och Ovansjö koppargruva med alla dess tillhörigheter".

Ända sedan 1659 då Olov Larsson köpte "bondehammaren" i Högbo ström var Högbo ett brukspatronverk, fast inte så exklusivt som järnbruken i Uppland. Nu när Hierta blev dess ägare fick det en ståndsmässig karaktär genom den av honom uppförda herrgårdsbyggnaden. Gårdsplanen omramades av 2 symmetriskt placerade flyglar och en trädgård anlades med symmetriska kvarter och alléer. Vinkelrätt mot landsvägen på åsen drogs en allékantad väg rakt ner till bron över ån.

Ett karakteristiskt drag vid alla äldre bruksanläggningar är att herrgården är så placerad att man från dess fönster kan följa arbetet vid smedjorna.

Den nya herrgårdsanläggningen var färdig 1738. Räkenskaperna för det året visa att mängder av möbler tillverkades av gårdens folk. Skomakare och skraddare kom till huset. Betjänten fick "Vallmarsväst och byxor och en grön klädning samt 2 par Elgskinns byxor". 1739 kom målaren, mästern Johan Nordmark från Stockholm för salstakets målning samt ytterligare målades 6 kammartak. Av dessa ha 3 tak framtagits vid restaureringen 1958. I räkenskaperna finner man också en uppgift från 1739 om tillverkning av krokar till "Conterfaits". Antagligen avses härmed de "13 st kgl Conterfaits med förgyllda ramar", som nämns i Hiertas bouppteckning. De flyttades senare till Högbo Kyrka, men återfördes hit vid senaste restaureringen och sitter nu i stora salen.

1749 erhöll Hierta avsked från kammarherrefattningen med överstes karaktär. Under sina sista år led han av "en kula eller växt på vänster sida. Emot sista höstetiden märktes hur denna kula föröktes uti storlek. Tillslut öppnade den sig sielv och började ther ur flyta någon varig materia. Kulan inuti var anstucken av gangrane (kallbrand) hvilket inträngde uti livet".

21 januari 1754 blev han rörd av ett häftigt slag och avled stilla.

Till sist några ord om Högbos senare öden. Efter Hans Hiertas död igångsatte hans dotter Catharina Cederström en modernisering av herrgården. Dottern Charlotta Christina gifte sig med revisionssekreteraren Daniel Plaan, och för deras räkning byggdes 1762 på andra sidan ån ett hus, som sedan alltid kom att heta Plaanska huset. Efter Catarina Cederströms död tog barnbarnen vid, och då främst bröderna Nordenadler, den ena gift med sin kusin Ulrika Hierta. Deras vapen finns i ena hörnet av det målade salstaket.

1800 - 1815 var en gynnsam tid för svenska järnhanteringen tack vare Napoleon-krigen. Men vid Napoleons fall blev det en förödande kris. Vid den tiden beboddes Högbo av Theodor Nordenadler, som var gift med Jacqueline af Nordin. Hennes far ägde Forsbacka Bruk och var även landshövding i Gävleborgs län.

Forsbacka sköttes sedan 1842 av en bruksinspektor August Lundeberg, och 1855 såldes Högbo av familjen Nordenadler till ett konsortium bestående av Lundeberg, bergsrådet Berndes och gävlefirman Daniel Elfstrand. Högbo med sina skogar var i gott skick och de nya ägarna ville anlägga ett sågverk där. Men snart tycks det planerade samarbetet mellan ägarna ha grusats och det blev den Elfstrandska firman, som löste in Högbo med Edsken.

Men 1857 blev ett svårt år för firman Daniel Elfstrand. Årets stångjärnsproduktion hade gått med stor förlust och firman måste gå i konkurs. På flera sätt lyckades dock Per Elfstrand, fru Charlotte Elfstrand och Göransson rädda Högbo och Edsken och erhålla fastebrev på dessa. Göransson var ju intresserad av bessemermetoden och experimenterade med den i Edsken, samt lyckades 1858 med sina prov. 1862 bildades Högbo Jern & Stål Aktiebolag och det erhöles pengar i lån från England. På grund av en allmän världsekonomisk kris uteblev dock dessa utländska lån, och Högbo Stål & Jern AB måste gå i konkurs 1866. I maj 1868 utlystes en ny konkursauktion och nu inköptes bolaget av det nybildade Sandvikens Jernverks AB med Göran Fredrik som oavlönad chef i bakgrunden och hans söner som drifts folk. I samband med detta såldes Högbo till August Lundeberg och Edsken till Klosters bruk i Dalarna.

Men på Högbo kom ingen att bosätta sig. Herrgården var obekvämt, dålig grund under huset och oanvändbara skorstenar. Endast på sommaren kom olika familjer Lundeberg på kortare besök, och släkten från Sandviken hälsade då på. Forsbackas dåvarande ägare - Christian Lundberg var gift med Anna Elfbrink, som var kusin till Henrik och Elisabeth.

1913 såldes Högbo till Elisabeth och Tord Magnuson, och 1920 fick Elisabeth förverkliga sin dröm att en gång få flytta tillbaka till sin barndoms älskade Högbo.

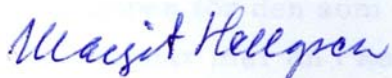
När mina föräldrar 1913 köpte Högbo Bruk var det i avsikt att snarast möjligt ordna där för sig en bekväm bostad. Våren 1914 kontaktades arkitekt Lewerentz, som gjorde flera förslag till ombyggnad av gamla herrgården. Svårigheten att ordna vatten och avlopp var dock med dåtida möjligheter för stora, och det visade sig bli mycket dyrbart att göra huset bekvämt. När sedan första världskriget bröt ut var det en självklar sak för dem att t.v. slopa byggnadsplanerna. Under de följande åren framstod det naturligtast att bygga en ny bostad där det gamla plaanska huset låg, dels var den platsen vackrare, men framförallt var den fri från de dimbälten, som voro vanliga kring gamla byggnaden och åkrarna däromkring. Efter krigets slut gjordes av ingeniör Steinholz ett mycket bra förslag och uppdraget att bygga huset gavs åt byggmästare Lundvik i Sandviken. Timmer till huset togs bl.a. från gamla hölador på ängarna. Hösten 1920 skedde så inflyttningen. Men tyvärr fick Pappa endast i 9 år njuta av en efterlängtd älderdom på Högbo. Mars 1929 insjuknade han på en förhandlings resa till Stockholm, och dog efter 14 dagar i lunginflammation, 78 år gammal. Och fyra år senare, annandag jul 1933, gick Mamma bort efter en oväntad hjärtattack.

De närmast följande åren beboddes huset endast under sommarmånaderna av Elma Magnuson, f. Krey, min bror Ivars änka, och vi övriga syskon gjorde korta besök hos henne.

I början av 40-talet kom en förfrågan från Sandvikens stad om de kunde täcka sitt vattenbehov från sjön Öjaren utan att det skulle inverka menligt på vattenförsörjningen till det elektricitetsverk, som Pappa byggt för gårdens behov. Det befanns vara lämpligare att sälja Högbo till Sandvikens stad, vilket skedde 1945. Tack vare stadens stora generositet och intresse gjordes en sakkunnig reparation i den gamla herrgården som därigenom har kunnat behållas som en vacker festlokal, mycket anlitad av ortens befolkning. Och platsen omkring blev en omtyckt och behövlig fritidsanläggning. Nya herrgården togs dels i anspråk som flyktingförläggning under kriget, dels som internat för verkstadsskolans i Sandviken elever. Och nu till sist har den fått en lämplig användning som kvinnlig yrkesskola i landstingets regi. Tack vare denna har huset fått en bra upprustning och kommit i goda händer.

Då ingen av Elisabeth och Tord Magnusons barn hade möjlighet att lösa in Högbo och göra alla ombyggnader blev detta den bästa lösningen av bibehållandet av de båda herrgårdsbyggnaderna. Och alla äro tacksamma att husen kommit till god nytta och i vänliga och omtänksamma händer.

Stockholm, maj 1969.

Margit Hellgren

Som källa har använts Hans Beskows bok om Högbo Bruk och en artikel i Gästriklands Kulturhistoriska Förenings Meddelande, år 1961.

P.M.

Några uppgifter om målningen i taket i stora salen

I början av 1920-talet, då mina föräldrar bodde här på Högbo i nya herrgården var gamla herrgården ej användbar till annat än samlingslokal för föreningar och sommartid öppen för den som ville. Huset hade inga säkra kakelugnar mer än i köket. Så befanns det att spännpappen i salstaket var på väg att falla ner. När det så togs bort var där under ett vackert målat trätak, som ni alla ha sett. Redan efter något år började färgerna dock att blekna, och experterna rådde till en ifyllning av kunniga krafter medan färgerna ännu var helt tydliga. I mitten är ett altare på vilket ligger ett svärd. Obeliskens krönes av en hatt (Hierta tillhörde hattpartiet). En lagerkrans räckes ur molnet mot obeliskens, vid vars fot stod en potta och bredvid den låg en nattmössa med tofsen ner i pottan. Den sista bilden var mycket svag men dock fullt synlig. Vid senaste restaureringen 1958 har färgerna i sin helhet påbättrats men pottan och nattmössan ha försvunnit. Vi som sett målningen sedan den upptäcktes beklaga mycket att just denna symbolen för striden mellan hatt- och mösspartiet är borta. Och de som gjorde den sista påbättringen ha tydligen aldrig vetat om denna sak. Jag nämner detta för allas er kännedom.

Not. Inscannat 2008 av Jan Krey, bokstavstroget återgivet.